

Кадимги дунё тарихида Шарк билан Гарбни бир-бирлари билан боғлаб турган карван йўллари (улар тарихда “Ложувар йўл”, “Шох йўли”, “Буюк ипак йўли”, “Нефрит йўли” ва бошқалар) мамлакатлар иктисодий ҳаётида катта ўрин тутган. Ана шу йўлларнинг муайян қисмини назорат қилиш (чунки ундан катта даромат келарди) ва назорат ҳудудларини кенгайтириш мақсадида турли бахоналар ва сабаблар қидирилиб, асосий мақсад йўлида мамлакатлар аро урушлар бўлиб турган. Ана шундай жангу-жадаллардан бири милoddан аввалги VI-IV асрларда кадимги форслар билан юнонлар ўртасида олиб борилган урушлар эди. Кадимги дунёнинг бу икки буюк империялари (Ахамонийлар ва Юнонистон) ўртасида бошланган урушларда Ўрта Осиёнинг кадимги халқлари ҳам қатнашганлар. Шу муносабат билан юнон муаррихлари Ўрта Осиё халқлари хақида тарих учун қимматли маълумотлар қолдирганлар. Айниқса, кадимги Юнонистоннинг юксак илмий ва маданият марказларидан бўлган Кичик Осиё шаҳарлари, улардан чиққан олиму-фузалолар: тарихчилар, географлар ва тарих билан қизиққан турли соҳа йилномачилари Эрон ва Туронзаминнинг кадимги халқлари хақида қўп қизиқарли маълумотлар берадилар. Манбаалардан маълум бўлишича кадимги юнонлар тарихи Иониянинг Милет шаҳрида шаклланиб, тарих сўзи иония тилида “тадқикот”, “изланиш” маъносини беради. Милет тарих мактабининг милoddан аввалги VI асрда ўтган вакилларида бири Гекатей бўлиб, у ўзининг “Ер қуррасининг тасвири” асарини Осиёга бағишланган қисмида хорасмийлар хақида биринчи бор маълумотлар берган. Шунингдек, Гекатей маълумотларига асосланиб, хорасмийлар ва уларнинг Амударё қуйи ҳавзаларига қўчиб борган авлодлари хақидаги илк хабарларни Кичик Осиёлик “Тарихнинг отаси” (Цицерон баҳоси) деб аталган Геродот асари “Тарих”да ўқиймиз [1]. Бу ҳақда Афинея, Степан ва бошқалар ҳам ёзишган. Масалан, Афинея ёзади: “Милетлик Гекатей Осиёни тасвирлаб шундай дейди: “... парфларнинг шарқида текисликлар ва тоғларни ишғол қилган хорасмийлар яшайди. У тоғларда ёввойи дарахтлар, тол, юлғун, тиканлик қинара ўсади”. Степан эса “Хорасмия: парфларнинг шарқидаги шаҳар. Гекатей Осиёни тасвирлаб, шундай дейди: “Уларнинг шаҳри Хорасмия” [2].

Геродот (милoddан аввалги 484-425 йиллар ораллигида яшаган) Кичик Осиё шаҳарлари, Вавилон, Финикия, Кипр ороли, Македония, Марказий Греция (Афина), Қора денгиз соҳиллари, Эгей денгизи ороллари, умуман кадимги дунё мамлакатлари ва шаҳарларининг қўпчилигида бўлган. У ўзининг 10 йиллик саёҳати давомида

(мил.авв.455-445) Ливия, Миср, Оссурия, Бобил, Экбатанда бўлиб, тўплаган барча материаллари асосида 9 жилдли “Тарих” асарини ёзган. Геродотнинг Ўрта Осиё халклари тарихи хақидаги маълумотлари “Тарих” асарининг I, III, VII, IX жилдларида ўз аксини топган. У ўзининг “Тарих” асарида бутун эътиборини Афинага қаратган, кўп воқеа ва фактлар Афина сиёсати нуктаи назаридан ёритилган. Асарда Европа ва Осиё, Юнонистон ва Эрон ўртасидаги урушлар воқеаси ёритилган. Асарда тарихий воқеа ва хикоялар кетма-кет, афсона, миф, нақл, ривоят, эртак, масал ва уларнинг асосий мазмуни орасига киритилган кистирма хикоялар тарзида берилади

[3]

(Ксеркс ва унинг укаси Масист, Томирис ва Кирнинг ҳалокати хақидаги хикоя ва бошқалар).

Геродотнинг “Тарих” асарида бизни кизиқтирган масала сак (скиф), массагет, хорасмий ва Хоразм, исседон ва дай, фарф ва маргуш, сугд ва парикан каби Ўрта Осиёда қадимда яшаган ўтрок ва кўчманчи халқлар хақидаги маълумотлардир. У Кирнинг массагетлар устига юриши ва ҳалокати сабабларини ёритади [4]. Скиф халклари хақидаги маълумотлар “Тарих” китобининг 4-жилдида берилади. У Шарк халқларини менсимай, “варвар” деб қарамайди. Унинг учун Шарк инсоният маданияти, донишмандликнинг ўчоғи

[5]

, унинг фикрича геометрия, офтоб соати, қонуният, қуроллар, ёзув маданияти қабилар Шарқдан келган

[6]

.

Ўрта Осиё халклари Юнон-Эрон урушларининг иштирокчиси сифатида юнон муаллифларини кизиқтирди ва асарларида улар хақида қимматли маълумотлар берадилар. Масалан, Геродот “Тарих” китобида Бактрия, Бактра ва бохтариёлар хақида 13 марта, сугдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи хақида хикоя қилган [7]. Геродотнинг қадимги Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, ахамоний ҳарбий кўшинлари сафида аждодларимиз жангчиларининг фаол иштироки, уларнинг ярок-аслохалари, йўлбошчилари, жангларда уларнинг кўрсатган жасоратлари, аждодларимизнинг ахамонийлар асоратига тушиб қатта хирож тўлашлари, Акес (Хилменд) дарёси сувларидан фойдаланиш масаласида тугилган мажоралар ва бошқалар хақида боради. Геродот ҳеч қачон Ўрта Осиё вилоятлари ва шаҳарларида бўлмаган. Шунинг учун унинг Ўрта Осиёни тарихий географияси хақидаги маълумотлари илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, Геродот массагетларнинг ҳудудий жойлашуви хақида бундай ёзади: “Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида жойлашганлар. Аракс дарёси Матийёна тоғларидан бошлаб оқади”. Тадқиқотлардан маълумки, Аракс-бу

Амударё. Матиёна тоглари – Помир ёки Хиндикуш тоглари дир. Чунки, Геродотнинг ёзишича, Матиёна тоғларида Хинд дарёси бошланади.

Геродот “Тарих” асарининг III – китобида (117- боб) Акес суви мажорасида Скилак ва Гекатейдан олган маълумотларига асосланиб куйидагиларни хабар қилади: “Осиёда ҳар тарафидан тоғ билан қуршалган бир водий бор, тоғда бешта дара бор. Бир вақтлар бу ерлар хорасмийларга қараган ва хорасмий гиркан, парфян, саранг ва фаманейларга чегарадош бўлган. Ана шу водий атрофидаги тоғлардан Акес деб аталувчи катта дарё оқиб тушган. Шу дарё беш ирмоққа бўлиниб, юқоридаги халқлар ерларини сугорган... Аммо форсларга қарам бўлгандан кейин бу халқлар мана қандай аҳволга тушдилар. Шох тоғ дараларини беркиттириб, тўгон дарвозалар қурдиради. Водийда суний қўл ҳосил бўлади. Илгари шу сувлардан фойдаланиб келган қабилалар энди бу имкониятлардан маҳрум бўлиб, дахшатли ҳолатга тушадилар. Кишда, албатта, бошқа жойлардагидек, илоҳиёт уларга ҳам намғарчилик юбаради, ёзда эса улар экадиган тарик ва қунжут доим сувсиз қолади. Мутлақо сувсиз қолганда улар хотин-бола чақалари билан Парсуага борадилар, шох саройи қаршисига туриб олиб қаланд овозлар билан ачинарли ҳолда қарё қиладилар. Улардаги сув танқислигини қўрган шох арзғўйлар томонидаги тўгон дарвозаларини очишни буюради. Ерлар сугорилгач, яна тўгонни беркитишни буюради, энди бошқа сувга ташна қабилалар ерларига сув очадилар. Бирок, мен билдимки, тўгон дарвозасини очиш учун шох катта пул (боғлардан ташқари) олар экан.

(порахўрликка ишора) Ишлар ана шундай [\[8\]](#) » Геродот асарида келтирилган бу эпизоддан Ахамонийлар ҳукмронлиги остида аждодларимиз, айниқса, оддий меҳнатқаш жамоалар аҳоли қанчалик оғир бўлганлигини гувоҳи бўламиз.

Геродот келтирган мана шу эпизоддан келиб чиқиб, Тарн, Альхайм, Хеннинг, Пьянков, Гофуров ва бошқалар ҳоразмликлар дастлаб Марв-Хирот атрофида яшаганлар, кейинчалик Ахамонийлар сиқуви натижасида ҳозирги жойларига қўчиб келган бўлсалар керак, деб фикрни юритганлар. Тадқиқотчилар, айниқса В.А.Лившиц қадимги Хоразм тили Авесто тилига яқин, деган ҳулосага қелади. Шу фикрдаги олимлар (В.В.Струве, И.М.Дьяконов, В.Г.Луконин, М.Мэри Бойс, С.П.Толстов, М.Исхаков ва бошқалар) Авестонинг энг қўхна қисмлари, яъни “Гота” гимнлари Хоразмда яратилган, дейдилар. Эҳтимол, Гота гимнлари Хороевада (Хорасмияда) яратилиб, хорасмийлар уни ўзлари билан (милoddан аввалги VI асрнинг охириги чорагида) Амударё қуйи хавзаларига олиб келган, дейиш тўғрироқдир. Бу вариантда ҳам Авестонинг “Готалари” ҳоразмликлар жамоасида яратилганлигини тасдиқлайди.

Геродот Бактрияни қўп тилга олади. Кир II нинг ҳарбий юришларига “Бобил, Бактрия

халки, саклар ва мисрликлар тўсик бўлиб турганлар” деб ёзади Геродот [9]. Геродот маълумотларида берилган “Бактрия халки” тушунчаси маълум бир этник бирликни англатади. Халк маъносини берувчи “этнос” сўзи Геродот “Тарих”ида кўп учрайди.

Геродотнинг ёзишича, Доро I Ахамонийлар давлатини 20 та сатрапликларга бўлиб бошқарган. Шундан 3 таси Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғлиқ жойлардир. Масалан, “Тарих” китобида куйидагиларни ўқиймиз: Бактрияликлардан эгларгача бўлган халклар 300 талант (бир талант 33,655 кг кумушга тенг- А.А.) солиқ тўлаганлар. Бу – ўн иккинчи ўлка”

[10]

“Саклар ва каспийлар 250 талант тўлаганлар. Бу ўн бешинчи ўлка. Парфянлар, хорасмийлар, сугдлар ва арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу ўн олтинчи ўлка”

[11]

. Геродот аждодларимизнинг этник таркиби, уларни кийим-боши, харбий куроллари хақида ҳам маълумотлар беради, яъни

“Бактрияликларнинг бошларига кийган калпоклари мидияликларникига жуда ўхшаган, улар тростникдан ясалган ўк ва калта найзалар билан куролланганлар. Саклар (скиф кабиласи) узун чўккили калпоқлар кийган. Улар кенг шарвар кийганлар, сак камони ва ханжарлари билан куролланганлар. Булардан ташқари уларда яна сагарислар, яъни икки тигли жангавор ойболталар бўлган. Ушбу кабила (айнан скиф кабиласи) амиргия саклари деб номланган. Форслар скифларнинг ҳаммасини саклар деб атайдилар. Бактрияликлар ва сакларнинг сардори Гистасп – Доро ва Кирнинг кизи Атоссанинг ўғли бўлган

[12]

”. “Парфянлар, хорасмийлар, сугдлар, гандарийлар ва дадиклар бактрияликларнинг куролларига ўхшаган яроғ-аслохалар билан харбий юришга кирганлар. Уларнинг йўлбошчилари: парфян ва хорасмийларда Фарнакнинг ўғли Артабаз; сугдларники-Артей ўғли Азан бўлган

[13]

”. “Бактрия чавондозларининг куроллари пиёда аскарлар куролларига ўхшаган, худди каспийларникини ўзи эди.... Каспийлар ва париканийлар ҳам худди пиёда аскарлардек куролланган эдилар. Араблар ҳам худди пиёда аскарлардек куролланган эдилар, аммо уларнинг барчаси туяларда шундай тез чопар эдиларки, улар тез юришда сипохийлардан қолишмас эдилар”

[14]

Геродот Ўрта Осиёнинг кадимги халклари хақидаги хикояларини айнан массагетлардаш бошлайди: “Бу халкларни ўзига тобе қилгандан сўнг, дейди Геродот- Кир массагетларни истило қилиш мақсадини ўз олдига қўйган. Бу массагетлар, айтишларича, жасур ва беҳисоб кабилалар. Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида исседонларга рўпара бўлиб жойлашганлар. Баъзилар уларни скиф кабиласи, деб

хисоблайдилар.”

[15] “Баъзиларнинг айтишига кўра, Аракс Истрадан катта; бошқалар эса, аксинча, бу дарёни кичик деб хисоблайдилар. Аракс дарёсида ороллар кўп...Бу оролларда яшовчи одамлар ёзда мевали дарахт хосилини йигиб, кишга куритадилар....Массагетлар гулхан атрофига йигилишиб, пишган меваларни оловга отадилар. Улардан чиккан хиддан, эллинлар вино ичиб маст бўлганларидек, кайф киладилар. Оловга канча кўп мева ташланса, ундан чиқадиган хид кўпайиб, бадмаст бўладилар. Сўнг ўринларидан туриб, ўйнашадилар, ашула айтишадилар. Бу кабилаларнинг турмуш тарзи хақида шундай хикоя киладилар. Аракснинг бир ўзани каспий денгизига қуйилади. Каспий денгизи бошқа сув омборлари билан боғланмаган денгиздир

[16]

.“Массагетларнинг кийим-кечаклари скифларникига ўхшайди ва турмуш тарзи ҳам ўхшаш. Улар отда ва пиёда юрадилар. Одатда, уларнинг қуроллари камон, найза ва жангавор ойболталардан иборат. Уларнинг ҳамма нарсалари олтин ва мисдан ишланган. Аммо, барча санчик, ўк ва харбий болталарнинг металл қисми мисдан ишланган (бронзадан демокчи-А.А.), бош кийимлари, бел камари олтин билан нақшланган. Улар отларининг эгар-жабдуқларини ҳам уст-бошлари каби олтин билан безатадилар. Темир ва қумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзгорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида умуман учрамайди. Аммо, уларда олтин ва мис жуда кўп”

[17]

Массагетларнинг урф-одатлари хақида мана нималарни айтиш мумкин: Оиладаги эркакларнинг ҳар бири биттадан аёлга уйланади, аммо, улар оиладаги аёлларнинг истагани билан бирга жинсий алоқада бўлиши мумкин. Массагет бирон бир аёлга илакишиб қолса, ўзининг ўқдонини унинг юртаси эшигига осиб, ичкарига қиради ва шундан сўнг бамайли хатир ўзга хонадон бекаси билан жинсий алоқада бўлиши мумкин. Уларда инсон учун (ҳеч қандай) қатъий норма белгиланмаган. Лекин, агар қимки ўта қариса, унинг барча қориндош-уруглари йигилишадилар ва қариёни ўлдиришиб, унинг этини қурбонликка сўйилган хайвон гўшти билан бирга қайнатиб ейдилар. Бундай ўлим улар учун энг фахрий ўлим ҳисобланади.

Бошқа сабаблар билан ўлган кишилар гўштини улар истемол қилмайдилар, аммо ерга қўмадилар. Массагетлар бугдай экмайдилар, қорвачилик ва балиқчилик билан шугулланадилар (Араксда балиқ зиётидан ортик) ҳамда сут ичадилар. Массагетларда улуғланган ягона худо-бу Қуёшдир, Қуёшга улар отни қурбонлик қиладилар, чунки худога дунёдаги энг қаккон-тез қопар қонликни қурбон қилиш қозим деб ўйлайдилар” [18] .

Миллоддан аввалги 530 йилда Қир II массагетлар устига қуриш қилади. Геродотни ёзишича, шу кезларда массагетлар подшоси ўлган бўлиб, унинг ўрнига бева

хотини-Тўмарис подшолик киларди. Геродот ушбу воқеани куйидагича хикоя қилади: “Массагетларнинг подшоси ўлган шохнинг беваси эди. Унинг номи Тўмарис эди. Кир II уни хотинликка олиш бахонасида, унга совчилар юбаради. Аммо, Тўмарис Кирни унга уйланиш учун эмас, балки массагетлар подшолигини эгаллаш учун шундай қилганини тушуниб қолади ва унга рад жавоб беради. Кир айёрлик йўли билан ўз мақсадига етаолмагач, массагетлар юртига очик уруш эълон қилади. Дарёдан (Араксдан) кўшинни ўтказиш учун подшо сол-кўприк (понтонлик мост) қуришга буюради, кўприк устига эса минора қурдиради. Кир кўшинлари бу ишлар билан бандлигида Тўмарис Кирга вакил юбариб, “Мидялилар подшоси! Кўприк қуришни тўхтат! Сен олдиндан билмайсанку, бу ишларинг сенга фойда келтирадимми ёки йўқ. Шаштингдан қайт, ўз мамлакатингга подшолик қилавер, бошқалар юртига кўз олайтирма. Лекин сен, албатта, маслахатимга кўнмайсан, тинчликни уйламай, ўз билганингдан колмайсан. Агар сен массагетлар устига харбий юриш қилишни жуда истаётган бўлсанг, дарёга кўприк қуришни тўхтатгинда, дарёдан биз томонга бе малол кечиб ўтавер, мен кўшинларимни сохилдан уч кунлик йўл нарига олиб кетаман. Агар сен истасанг, сохилдан уч кунлик йўл нарига кўшинингни олиб кет, мен дарёдан кечиб ўтай, сенинг юртинг чегараларида жангга қилайлик” Шундан сўнг Кир амалдорлари билан маслохат кенгаши ўтказади ва Тўмарисни кўшинлари билан ўз ерларида қарши олишга қелишадилар.

Аммо, йигинда қатнашганлардан бири-лидиялик Крез бундай қарорга қелиш қатта ҳатоликка йўл қўйиш билан баробар эканлигини шохга исботлайди ва дейдики, “Агар душманни ўз ерингга қиритсанг, сенга қатта ҳавф тугилади: мағлубиятга учраб, мамлакатинг бошига офатлар қелтирасан. Чунки, массагетлар ғалабадан сўнг ўз юртларига осонликча қайтиб кетмайдилар, аксинча мамлакатинг ичкарисига босиб бораверади. Агар сен қолиб чиқсанг, сенинг ютугинг унчалар қатта бўлмайди. Бу ютук уларнинг ерларида юз берса, сен уларни ўз юртларида қувлайсан. Мен ҳар икки ҳолатни таҳлил қилиб, шундай ҳулосага қелдимки, сен душманни ўз ерида енгиб, тўғридан-тўғри Тўмарис юртига қириб борасан. Менимча, дарёдан ўтиб, улар юртига қириб олайлик, қани душмонларимиз қанчага чекинар экан, сўнг улар устидан қолиб чиқиш йўлларини ўйлайлик” деб Крез ўз режасини баён қилади. “Билсам, массагетлар аслзодаларга ҳос фурс турмуш тарзидан мутлақо беҳабар ва улар (массагет жангчилари-А.А.) шохона дастурхон қўрмаган эканлар. Харбий лагерда қўпгина қўйлар сўйилиб, тўкин дастурхон ясаиб, қичик бир отряд билан қерагидан ортиқ вино ичимликлари қолдириш режалаштирилади. Асосий қўшин эса дарё томон чекиниши қерак. Агар мен адашмасам, - дейди Геродот- душмон лагерида қолдирилган қисмни массагетлар енгиб, лагерда тузалган тўкин дастурхонга ташланадилар, қайта бошланиб кетади. Мўл-қўл винолардан бадмаст бўлган душмон устига Кир кўшинлари ёпирилиб ташланадилар ва буюқ ғалабага эришиш имкониятлари қаратилади [\[19\]](#) .

“Кир биринчи маслохатдан воз кечиб, Крез таклифини қабул қилади. Сўнг шох Тўмарисга хабар юбариб, уни чекинишга, дарёдан ўтиб олиб, унинг ерида жанг қилишга тайёр эканлигини билдиради. Малика ваъдасига биноан ўз қўшинлари билан чекинади. Кир эса ўгли Камбисни валиахд қилиб тайинлаб, унга Крезни хурмат қилишга ва (урушда бирон ҳол юз бергудек бўлса) доимо гамхурлик қилиб юришни топширади. Шундан сўнг Кир Крез билан Камбисни Персидага жўнашга рухсат беради, ўзи эса қўшинлари билан дарёдан кечиб ўтабошлади. Араксдан ўтгач, массагетлар ерида Кир туш кўради. Тушида у катта ўгли Гистаспни елкасида канотлар ва у канотларни бири Осиёни, иккинчиси Европани ёритиб турган эмиш. Арсам ўгли Гистаспнинг энг катта фарзанди, Ахамонийлар уругидан бўлган Доро ўша вақтда 20 ёшларда бўлгани учун харбий хизматга олинмай

Персияда қолиб кетган эди. Уйғониб Кир кўрган туши устида ўйлай бошлайди, Сўнг у ҳузурига Гистаспни чақириб, гувоҳларсиз дейди: « Гистасп!

Сенинг ўглинг менга ва менинг давлатимга ҳавф солмоқда. Бу менга аниқ маълум бўлди... Чунки худолар менинг ҳақимда қайғурмоқдалар. Хуллас, тушимдан маълумки, сенинг ўглинг менинг жонимга қасд қилмоқчи. Шунинг учун Персидага тезроқ қайтгинда ўглингни жазога торт, мен массагетлар юртини таслим этгач, уйга қайтаман” дейди

[\[20\]](#)

.

Кирнинг тушида илоҳларнинг маълум қилишича, массагетлар билан бўладиган жангда унинг ҳалокати, подшолик эса Дорога ўтиши аён бўлади. Каттик ташвишга тушган Кирни кўнглини кўтариш мақсадида, “эй олам паноҳ!, Сени ўлимингни истаган қимсани форс бўлиб тугилгандан кўра, тезроқ ўлгани яхши эди. Сен форсларни қулликдан озод этиб, барча халқлар устидан ҳукмронлик қилишни таъминладинг. Агар сенинг тушларинг менинг ўғлимни исёнкор эканлигини аён қилган экан, мен уни сенинг қўлингга топшираман, уни нима қилишликни ўзинг ҳал қил!” [\[21\]](#) деб Персидага жўнайди.

Кир эса ўз қўшинлари билан Араксдан ўтиб, бир кун йўл босади ва Крез маслохатига кўра лагер қуриб, энг заиф қўшинларидан бир қисмини тўкин дастурхон билан қолдириб, ўзи яна асосий қўшин билан Аракс бўйига қайтади. “Массагетлар армиясининг учдан бир қисми билан Кир қолдирган қўшин ўртасида каттик жанг бўлади. Жангда форслар қўшини енгилади. Ғалабадан хурсанд массагетлар тўзаб қўйилган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланади. Массагетлар бадмаст бўлишиб, барчаси уйқуга кетган пайтда, Кир қўшинлари пайдо бўлиб, бир қисм массагетларни қиради, қолганларини осонгина асир оладилар. Асирлар орасида малика Тўмариснинг ўгли, массагетлар сардори Спаргамис ҳам бўлган эди”

[\[22\]](#)

.

Геродот ўз хикояларини давом эттириб: “Малика Тўмарис ўз кўшини ва ўгли билан юз берган воқеадан хабар топгач, Кирга элчи юбаради ва дедик, “Конхўр Кир! Куванма, бу ютугинг билан. Узум виносини ичганда сизлар ҳам эс-хушингизни йўкатасиз, сўзлаганда маънисиз, нолойик иборалар ишлатасиз, халол жангда курол кучи билан эмас, балки шундай ифлос йўллар билан ўғлимни кўлга олдинг. Энди менинг сўзимга кулок сол: ўғлимни бер ва яхшиликча менинг ерларимдан кет, кўшинимни учдан бир қисмини яксан қилишга эришдинг. Агар сен шундай қилмасанг, массагетлар илохи - Куёш худоси олдида қасамёд қиламанки, мен сени-конхўр жаллодни, қонингга тўйдираман”

[23]

. Аммо, Кир элчи сўзларига эҳтибор бермади, жанга отланди. Малика Тўмарис ўгли Спаргапис эса мастликдан хушига келгач, ёмон ахволга тушиб қолганини тушунади, занжирбандликдан озод қилиш қилишни Кирдан илтимос қилади. Валиахд кўллари қишандан озод этилгач, қондонлик қилиб қўйганлигидан орийат қилиб, ўзини-ўзи ўлдиради”

[24]

«Кир Тўмарис таклифини эътиборга олмагач, малика бор кучи билан форслар устига ташланди. Бу жанг, менинг назаримда варварлар билан бўлган тўқнашувларнинг энг дахшатлиси эди. Жангни бориши билишимча бундай бўлган. Аввало, ҳар икки томон бир-бирларига қарама-қарши туриб олиб, узокдан қамондан ўқ отишган. Ўқдонлар бўшагач, найза ва ханжарлар ёрдамида олишув бошланган. Томонлар узок олишадилар, ҳеч қим чекинишни истамайди. Нихоят массагетларнинг қўли қаланд қелади. Деярли форс қўшинлари ва Кир ҳам жангда ҳалок бўлади. У 29 йил подшолик қилган эди. Тўмарис Кир танасини ўликлар ичидан топдириб, унинг қалласини одам қонига тўлдирилган чарм мешга солишни буюради. Сўнг мағрур она мақомида ўз кўшини ва асирлар олдида нутқ сўзлайди: «Сен ўғлимни хийлаю-найранг ишлатиб қўлга туширдинг ва қонбод қилдинг. Мен эса ҳаётман ва сени жангда енгдим. Шунинг учун сенга мен айтган эдим, қонингга тўйдираман”

[25] . Бу хабарларнинг

охирисида Геродот бундай ҳулосага қелади: “Кирнинг ўлими хақидаги қўпдан-қўп хикоялар орасида менимча, бу хикоя энг ишончлидир”

[26]

Геродотдан аввал аждодларимиз хақида илк хабарлар қелтирган бошқа бир юнон тарихчиси милетлик Гекатей бўлиб, у қиллоддан аввалги VI-V асрларда яшаб, юртимиз қадимги халқлари ва ахамоний империяси ўлкалари рўйхати хақида хабар берган. Унинг маълумотларидан Геродот ва Ктесийлар ўз асарларида фойдаланганлар. Хорасмиялар ва уларнинг Амударё қуёи хавзаларига қўчиши хақидаги маълумотларни эса у Скилакнинг “Саёхатно-

нома”сидан олиб, ўзининг “Ер куррасининг тасвири” асарида баён этган.

Ктесий. Геродотнинг тарихий анъаналарини давом эттирган бошқа бир юнон тарихчиси Кичик Осиёдаги Книд шахридан чиккан Ктесийдир. У милoddан аввалги V аср охири ва IV асрнинг биринчи ярмида ахамонийлар саройида шох Артаксеркснинг шахсий табиби сифатида 17 йил хизмат килган. Кадимги юнон афсоналари таъсирида тарбияланган Ктесий подшо саройида Шарк халклари дostonлари ва тарихи билан жуда кизиккан. Шунинг учун у кадимги Шарк давлатлари, шаҳарлари ва халклари хақида талай маълумотлар тўплаб, “Хиндистон тасвири”, “Персика”, “Осиё солиги хақида”, “Ер тасвири”, “Тог хақида”, “Дарёлар хақида” асарлар ёзган. Аммо, уларнинг биронтаси ҳам бизгача тўлиқ сакланиб қолмаган, кейинги давр муаррихлари баёнида, айниқса Диодорда келтирилган парчаларда сакланган. Ктесий айниқса Хиндистон ва Бактрия тарихига тегишли маълумотларга катта эътибор беради. Чунки Хиндистон ва унга чегарадош Кадимги Бактрия подшолиги юнон тарихчиларининг фикрига кўра, дунёнинг шарқий чегараларидаги охириги давлат бўлган. Унга чегарадош кадимги Бактрия эса олтин ва лаъли ложувард тош қонларига бой ўлка бўлиб, унинг найзабоз ва қамончи қавандозлари Эронда машхур эди.

Ктесий асарида тарихий воқеалар ривоятлар денгизида омўхталашган бўлсада, айниқса Бактрия, бактрия халқи, унинг тарихига кизикувчилар кўламининг қенглиги билан қимматлидир. Ктесий Оссурия подшоси Нин ва Бактрия подшоси Оксиярд (бошқа манбааларда Заратушра) урушлари хақида, Кир II нинг бактрияликлар билан тўқнашуви тўғрисида хикоя қилади; Бактриянинг жуда кўп истехкомлари ва қалъалари тўғрисида, унинг баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўраб олинган пойтахти Бактра номли шаҳар бўлгани, унда подшо қасри жойлашгани тўғрисида маълумотлар келтиради ҳамда шу шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида қуйидагиларни ёзади: “Нин бактрияликларга қарши юришни бошлаган. У Бактриянинг қалъалари, аҳолисининг кўплиги ва жасурлиги хақида хабардор бўлиб, ўзига бўйсундирган халқлардан кўп сонли кўшинларни йигиб олган. Шу кўшинларга сардор бўлиб, Нин Бактрия юртига бостириб қирган, аммо вилоятдаги хилма-хил тоғ даралари ва йўллар уни кўшинларни бир неча қисмларга бўлишга мажбур қилган”. Матн мазмунидан маълумки, Нин кўшинлари Бактра шаҳри деворларини бузиб, қалъа ичига қира олмаган.

Кўп тадқиқотчилар томонидан шубҳа остига олинган Ктесий маълумотлари археология тадқиқотларида ўз тасдиғини топмоқда. Ҳозирги кунда Бактрия тупроғида милoddан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмига оид 240 дан ортиқ қишлоқ-кўрганлар, қалъалар ва шаҳар қолдиқлари топиб ўрганилган. Биргина Сурхон воҳасида жойлашган Қучуктепа, Пшактепа, Бешкўтон, Талашкан, Жондавлат, Бандихон, Бўйрачи, Қизилча,

Обишир, Шўртепа каби ёдгорликларни эслаш кифоя. Улар мудофаа деворлари, мудофаа буржлари билан мустахкамланган калъалар ва кўргонлардир. Кадимги аҳоли у даврларда сугорма дехкончилик билан шугулланган. Уй-қурилиши, диний ва дунёвий монументал бинолар қурилиши, кўп тармоқли хунармандчилик ва савдо-сотик, айниқса унинг кулолчилик, металлургия, заргарлик, тўқимачилик ва кўнчилик соҳалари Бактрияда юксак даражада ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Агар Авестода Бактрияни “энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка” деб таърифланса, юнон муаллифлари “минг шаҳарли давлат” деб атайдилар. Геродотдан олдин “бактрия халқи” тушунчасини буюк Эсхил “Форслар” трагедиясида ишлатади ва форсларда ёш бактриялик жангчилардан Тенаган ва Аритом исмларини тилга олиб, уларни Саламин жангида (милоддан аввалги 480 йилда) қаҳрамонларча қурашиб халок бўлганини эслайди.

Ўрта Осиёнинг кадимги халқлари хақида аниқ ва ишонарли маълумотлар Искандар тарихчилари ва улардан кейин ўтган юнон муаррихлари қаламига мансубдир. Милоддан аввалги 329 йилда Македониялик Искандарнинг Бактрия ва Сугдиёна ерларига ҳарбий юришларида, унинг қўшини билан бирга бўлажак тарихчилар-Птолемей, Аристовул, Онесикрит, Каллисфен ва Харесслар хизмат қилиб, турли хил сиёсий ва маданий воқеаликларни ёзиб борганлар. Аммо, бу маълумотлар уларнинг ўзлари томонидан ёзилган махсус асар сифатида бизгача етиб келмаган бўлсада, у маълумотлардан сўнгги давр юнон тарихчилари ва географлари кенг фойдаланганлар. Масалан, Диодор (мил. авв. 90-21 йиллар) «Тарихий кутубхона», Страбон (мил. авв. 64-24 йиллар) «География», Помпей Трог (мил. авв. 1-милодий 1 аср) “Филипп тарихи” асарларини, Плутарх (милодий 46-127 йиллар), Клавдий Птолемейлар (милодий II аср) ўз ҳикояларини, Плиний (милодий I аср) “Табиий тарих” номли китобини яратдилар. Аммо, Искандар ҳарбий юришлари хақида кенг ва тўлиқ маълумотлар римлик Квинт Курций Руф (милоддан аввалги I асрнинг охири – милодий 1 аср ўрталари) ва юнон Арриан (милодий 90/95-175 йиллар) асарларида бизгача етиб келган. Арриан “Искандар юришлари”, Квинт Курций Руф эса “Македонияли Искандар тарихи” асарларини яратган. Қуйида уларнинг асарларидан М.Е Сергеев ва В.С.Соколовлар томонидан рус тилига ағдарилган вариантдан парчалар келтирамиз.

Арриан. Македониялик Искандарнинг Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳарбий юришлари хақида ёзган антик дунё тарихчиларидан бўлиб, юртимиз кадимги халқлари, уларнинг урф-одатлари, жангавор мард ўғлонлар эканлиги ҳамда енгилмас Искандар қўшинига қутилмаганда пайдо бўлиб, илк бор зарба берган жасур халқлар эканлиги хақида ноёб маълумотлар беради. Арриан ҳикоя қилади: “Искандар яқинлашиб қелиши хақида эшитиб, Бесс Окс дарёсидан кечиш ўтади ва кемаларини ёндириб,

Наутака-сугдийлар ерига йўл олади» [27] Спитамен ва Оксиард билан бирга сугд чавандозлари ҳамда Танаис дайлари унга эргашадилар. Бактрия чавандозлари Беснинг кочишидан хабар топиб, хар томонларга караб ўз уйларига йўл оладилар. Искандар Драпсакка етиб келади, кўшинларга дам бериб, уларни Бактриядаги энг йирик шаҳарлар-Аорн ва Бактра томонга юргизади. Бу шаҳарларни хужум қилиб забт этади. Химоясиз таслим бўлган бактрийларга ҳоким
қилиб форс Артабоз тайинланади”
[28]

“Искандар чавандоз кўшинларини маҳаллий отлар билан таъминлаб Сугдиёна пойтахти Марокандага йўл олади” [29]. “Шу жойдан Танаис дарёсига караб юради. Танаис ҳам Кавказ тоғларидан бошланади, Аристовул сўзларига кўра, варварлар (юнонлар ўзга халқларга нисбатан одатда “варвар” иборасини ишлатишга одатланганлар-А.А.) уни Орксант дарёси дейдилар [30]; “Шу ерда озик- овкатлар гамлашга чиққан македонлар маҳаллий аҳоли томонидан қириб ташланади, кейин уларнинг ўзлар тик ва чиқиб
бўлмайдиган қояга қочиб бекинадилар. Улар 30 мингга яқин бўлган”

[31]
“Македонлар қояга чиқиш учун бир неча марта ҳаракат қиладилар; дастлаб улар варварлар ўқлари остида ортга чекинадилар; кўп аскарлар ярадор бўлади; Искандарнинг сонига ўқ тегиб, суягини бир қисмини учириб кетади. Шунга қарамасдан қоядаги қалъа хужум билан олинади. Македонлар варварларнинг бир қисмини жойида қириб ташлайдилар, уларнинг кўплари ўзларини қоялардан ташлаб ҳалок бўладилар, шунинг учун ҳам 30000 дан 800 киши тирик қолади”

[32]
“Спитамен ўз жангчилари билан Мароканда қалъасини кўриқлаётган македонларга хужум қилади”

[33]
“Искандар Марокандага ёрдамчи кўшин юбарганидан хабар топиб, Спитамен қалъа камалини тўхтатиб, Сугдиёнадаги базилейя – подшо шаҳрига отланади

[34]
(Базилейя Пойарикдаги Кўктепа болса керак- А.А.). “Спитамен яна 600 та скиф отликларини ўз кўшинига қўшиб олади ва скиф иттифокдошларидан кўнгли кўтарилиб, хужум қилаётган македонларга қарши жанг қилишга қарор қилади. Скиф даштларининг текислигида туриб у душманнинг хужумини ҳам қутмади, душманга хужум ҳам қилмади; факат унинг чавандозлари пиёда македонларнинг атрофида от қоптириб юрдилар ва уларга ўқ отдилар”

[35]
“Фарнухнинг аскарларидан улар осонгина қутилдилар, чунки уларнинг отлари чакконрок бўлиб, ўша пайтда ҳали қарчамаган эди, Андромех кўшинларидаги отлар эса олис йўлларда қарчаб, емиш қамлигидан заифлашганди. Скифлар жанг майдонида турган ва чекинаётган македонларга гайрат билан хужум қиладилар”

[36]

. “Кўпдан-кўп македонлар яраланади ва халок бўлади; хуллас аскарлар тўртбурчак бир катор сафланиб, Политимет дарёси томонга чекинадилар; бу ерда ўрмон бўлиб, ўрмондаги чангалзорлар варварларнинг ўқларига тўсик бўлади ва пиёда аскарларнинг ҳаракатларига кўпроқ фойда келтиради”

[37]

. Арриан шу ерда Искандар кўшинларини кечувдан ўтиш вақидаги тартибсизлик, улар орасида юз берган кўркув хақида гапириб, сўнг хикоясини давом эттиради: “Македонларнинг ҳатоларини сезиб колган отлик варварлар ҳар иккала киргоқдан отлари билан дарёга ташланадилар.... Македонларнинг баъзилари дарёдан кечиб ўтган эдилар ва узоклашганларнинг ортидан варвар суворийлари кувадилар, бошқа бирлари дарёни кечиб ўтаётганларга рўбаро бўлиб, уларни ортга, сувга улоктирадилар ёки ўқ отадилар ёки дарёга келаётганлар ортидан хужум киладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитамен аскарлари уларни ўраб олиб, ҳаммасини кириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар”

[38]

. (Аррианни бу хикояси Зарафшон дарёсининг Пойарик туманида Окдарё ва Кора дарё каби ирмоқларга бўлинган жойида Мианкал номли кичик бир орол ҳосил бўлган, гап шу орол хақида бормокда-А. А.).

«Шу мағлубият хақида Искандарга хабар етиб келганда у аскарларнинг аччиқ тақдирларидан

кайгуга тушади ва Спитаменга қарши шиддатли хужум қилишга қарор қилади. У ўзи чавандозлар кўшинининг ярмига ва тез юрар пиёда аскарларга бош бўлиб, Марокандага йўл олади, унинг билишича, Спитамен шаҳарга қайтиб қалъани яна камал қилган”

[39]

. Арриан хикоясини давом эттириб хабар қиладики, Искандар уч кун узок йўл босиб, тўртинчи куни тонгда Маракандага етиб келса, ундан хабар топган Спитамен аллақачон шаҳарни ташлаб сахрога чекинади. Искандар уни кетидан изма-из қувиб, йўл-йўлакай учраган маҳаллий аҳолини аёвсиз қиличдан ўтказиб, қишлоқ ва шаҳарларни вайрон қилади. “У Политимет дарёси сувларидан фойдаланувчи бутун мамлакат ерларидан ўтди”

[40]

, дейди Арриан. Демак, Спитамен Бухоро томон чекиниб, Кизил Кум ичкарасига кириб кетган. Самарканд ва Бухоро оралигидаги аҳоли пунктларининг деярли барчаси Искандар кўшинларидан азиат чеккан.

Аррианни ёзишича, Искандар алаמידан ўтказган ёвузликларини яқунлаб, Спитаменга етаолмай Зарияспда (Балх қалъасига- А.А.) қишни ўтказади. Шу пайтда Искандар ҳузурига Хоразмдан қолхлар ва Амазонка қабилаларига қўшни бўлиб яшаганлиги хақида хикоя қилиб подшо Фарасман келади ва унга Хоразмдан шимолда яшовчи қабилаларни истило қилиш ниятида бўлса, ҳар қандай ёрдамга тайёр эканлигини билдиради. Искандар Фарасманга миннатдорчилик билдириб, у билан дўстлик иттифоқи шартномасига имзо чекади ҳамда Понт денгизи томон юришга ҳозир вақти йўқлигини

билдириб, Фарасманни Бактрия сатрапи форс Артабоз хузурига юбариб, ватанига жўнатади. Ўзи эса Сугдиёна шаҳарларида қолдирган ишончли одамларига - ҳокимларига қарши чиққанларга жазо бериш ва Сугдда тартиб ўрнатишни режалаштиради [41].

Нихоят, Искандар махсус кўшин билан бирнеча

яқинларини Бактрияда қолдириб, “уларга шу давлатни назорат қилиб туриш билан бирга варварларнинг галаёнлар кўтаришига йўл қўймаслик ва бошланган кўзғолонларни бостириш хақида буйруқ бериб” ўзи Марокандага отланади

[42]

. “Искандар шу ишлар билан банд бўлган пайтда, Спитамен скиф-массагет ерларида 600 та отлик сипохийларга бош бўлиб, Бактриядаги бир қалъага етиб келади. Қалъа кўрикчиларининг бошлиғи Фрурах ва унинг аскарлари ҳам душман томонидан ҳужум ҳавфини қутмаганлар, аскарлар қиради. Фрурах асирликка олинади. Шу қалъани қўлга қиритишганларидан қўнгли

кўтарилиб, улар бир неча кундан сўнг Зариспга етиб келадилар, аммо шаҳарга ҳужум қилмадилар ва катта ўлжани қўлга олиб ортга қайтишга қарор қиладилар”

[43]

. “Кратер бу ҳақда хабар олиб, массагетларга қарши шиддатли юриш бошлади. Улар бундан хабардор бўлиб, қўлга чекинадилар. Кратер Спитаменнинг изидан қувиб, унга сахро чегараларида етиб олади; унинг (Спитаменнинг – А.А.) бошчилигида яна мингта отлик массагетлар бор эди. Македонлар ва скифлар ўртасидаги қучли жангда македонлар галаба қозонадилар. Скифларнинг 150 та қавандозлари ҳалок бўлади. Бошқалари осонлик билан қўлга бекинадилар; уларнинг кетидан қувиш македонлар учун оғир бўлади”

[44]

. Жангда катта талофат қўрган Спитамен айғокчилари орқали билдики, македонлар уларни ҳар томондан қўшаб, сиқувга олган. Қўтилишни ягона йўли македонларнинг Қен бошчилигидаги қўшинларига қарши шиддатли ҳужум билан галаба қозониб, қўшовдан чиқиш. Шу мақсадда Спитамен Гава сугдийлари билан скиф-массагетлар юрти чегараларига йиғилиб, отрядидаги 3000 қўчманчи қавандозларни

Сугдиёна томонга юришга қўндиради

[45]

. “Бу скифлар, - Аррианни ёзишича, - жуда ҳам қашшоқ аҳволда яшаганлар; бойлик мулкларидан ажраб қолишдан

қўрқмас эдилар, шунинг учун уларни ҳар қандай урушларга рози қилиш осон эди. Қен Спитамен унга яқинлашиб қелишини сезиб, унга қарши чиқади”. “Шиддатли жанг бошланиб, у македонлар учун галаба билан яқунланди; бу жангда душмanning 800 та отлик қавандозлари, Қен қўшинидан эса 25 та қавандоз ва 12 та пиёда аскар ҳалок бўлади. Қўпчилик бактрияликлар Спитаменни ташлаб, уни ёлғиз қолдирадилар ва Қен олдига етиб қелиб, асирга тушадилар”. “Мағлубиятга учраган қўчманчи қавандозлар ўзлари билан жангда қатнашган қўролдошлари-бохтарийлар ва сугдийларни от-араваларидаги юқларини талаб, Спитамен билан дашт ичида қўйиб бўладилар.

Қўчманчи массагет қавандозлари Искандарни ўзи улар изидан қувиб қалаётганлигини билгач, ўз сардорлари-Спитаменни бошини қесиш Искандарга юбарадилар”

[46]

Квинт Курций Руф кадимги Юнонистоннинг антик даври тарихчилари мактабининг вакилларида бири бўлиб, у ўзининг “Македониялик Искандар тарихи” асарида кадимги Бактриянинг ранг-баранг табиати ва Искандар харбий юришлари хақида яхши маълумотлар қолдирган. Масалан у Бактрия мамлакатининг табиати хақида шундай ёзади: “Бактриянинг табиати бой ва турли-тумандир. Баъзи жойларда кўпдан-кўп дарахтзорлар ва тоқ новдаси сероб ширин мева ҳосил қилади; унумдор ерларни кўп сонли булок-дарёлар сугорадилар; ҳосилдор тупроғида бугдой экилади; бошқа ерлар ўтлоқлар учун қолдирилади”. “Мамлакатнинг катта бир қисмини ҳосилсиз даштлар эгаллайди; сувсизлик туфайли ташлаб қўйилган вилоятларда на одамлар, на мевалар бор. Понтидан (денгиздан – А.А.) эсаётган шамоллар текисликларга қумларни учириб келтиради; олис масофадан қум уюмлари катта тепаликларга ўхшаб кетади; шу ерда йўлларнинг излари йўқолиб қолади” [47]. Курций Руф Искандарнинг Осиёга уюштирган харбий юришлари хақида, айниқса унинг Ўрта Осиёдаги харбий ҳаракатлари тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Улардан парчалар келтирамиз: “Искандар Бактрия вилоятини бошқаришни тажрибали лашкарбошиларида бири Артабозга топшириб, унинг билан бирга қўриқчи қўшин ва от-аравалар қолдиради. Ўзи эса ҳаракатдаги қўшинларга бош бўлиб, Сугдиёна саҳросига йўл олади” [48].

“Хуллас, кечки пайт у Окс дарёсига етиб келади. Аммо, унинг изидан келаётган кўпдан-кўп аскарлар унга етаолмайдилар ва орқада қоладилар. Шунинг учун ҳам у баланд тоғ устида ўт ёндиришга буйруқ беради, орқада қолганлар учун аланга нури лагерга яқинлаб қолганликларини билдиради”

[49]

. Македонлар дарёдан соллар орқали барча қўшин ва уларнинг юк-тоқларини 6 кунда ўтказиб, сўнг узок йўл босиб, “Искандар Марокандага етиб келади. Унинг мудофаа деворларининг узунлиги 70 стадий; шаҳар қўргони иккинчи девор билан ўраб олинган”

[50]

. “Танаис ортидаги сикф мамлакатининг подшоши македонлар томонидан дарё бўйида асос солинган шаҳарни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғогидан узок масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик қўшинга бош қилиб ақаси Каратазисни юбаради. Танаис дарёси бакрийларни европалик скифлардан ажратиб туради”

[51]

. “Искандар тайёргарлик қўрмасдан биринчи бўлиб жанг қилишга эришади, унинг кўз ўнгида душман чавандозлари отда чопадилар, у эса ярадорликдан бутунлай тўзалмаган. Хуллас, у дўстларини маслаҳатга чақиради”. “У душмандан эмас, ноқулай вазиятдан қўрққан эди. Бактрияликлар исён қўтарадилар, скифлар безовта қиладилар; унинг ўзи зўрга оёқда туриб, отга миниб ҳам, йўлбошчи бўлишга ва аскарларни руҳлантиришга ҳам имкон топмади”

[52]

Курций Руф Искандар билан Спитамен қўшинлари ўртасидаги жангу-жадаллар хақидаги ҳикояларида буюқ галабаларга ўрганган Искандарни Спитамен харбий тактикалари чўчитиб қўйганлиги, унга қарши қўшинга тажрибали саркардалар ва кўп қолларда шахсан ўзи бош бўлиб жангга кириши, душмоннинг “хар бир отларида

иккитадан курулланган чавандозлар бўлиб, кутилмаганда улар навбат билан отдан тушиб, отликлар жангида душманига тўскинлик қилишлари”, аскарларнинг эпчиллиги отларнинг чакконлигига ўхшаб кетиши ва уларнинг душманларга қарши бирданига ордан, рўппара ва ён томонлардан ҳужумга ўтиб, душманни довдиратиб қўйишлари хақида ёзади

[\[53\]](#)

. Спитамен билан македон қўшини қўмандони Менедем ўртасидаги жангда тажрибали Менедем канчалар ўз қўшини жангчиларини мардликка ва жасоратга чакириб, уларни рухлантормасин, ёмгурдек ёғиб турган Спитамен жангчилари сиқувига бардош бера олмайди, Менедемнинг душмон устига даҳшат солиб ташланишлари ҳам фойда бермайди, ният у “саноксиз яралардан заифлашиб, жонсиз от устидан йиқилади”

[\[54\]](#)

. Македонлар “бу жангларда 2000 та пиёда, 300 та отлик чавандозларидан ажрайди. Жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан қўрқитиб, Искандар бу мағлубият хақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади”

[\[55\]](#)

.

Курций Руф ўз асарида Бактрия қаби Сугдиёна хақида ҳам маълумотлар қолдирган. Унинг ёзишича, “Сугдиёна-кенг ҳудудий масофадаги даштли мамлакатдан иборат, чўлларининг кенглиги 80 стадийга яқинлашади. маҳаллий аҳоли томонидан Политимет деган дарё мамлакат бўйлаб шиддатли оқади. Сув йўли ўзани торайиб, дарё кум ичига оқади ва кумга сингиб кетади” [\[56\]](#). Курций Руф Искандар Спитамен билан уч йил давом этган машоқатли урушда қолиб чиққач, қўзғолончиларни жазолаш учун уларни тирик қолган етакчиларини талаб қилади, деб ёзади. Шунда “сугдийлар асирлардан подшога 30 та қучли эрларни олиб келадилар, улар подшо буйругига биноан ўлим жазосига берилишини эшитиб, мағрур ҳолатда гоёт хурсонд бўлишиб қуйлайдилар”. “Подшо уларнинг мардлигидан ажабланиб, ортга қайтаришга буйруқ беради ва ўлим олдидан уларнинг шодланиш сабабларини суриштиради. Улар айтадиларки, агар улар ўзларига бошқа биров ўлим жазосини берганда, қайгуланиб ўлардилар, аммо ўз аждодларининг ёнига уларни ҳамма қабилалар устидан қолиб чиққан улуг подшо юбарганлигидан хурсонд бўлишиб, ўз жонажон қўшиқларини айтдилар ва бутун жасурлар орзуси бўлган фахрли ўлимни байрам қилдилар” [\[57\]](#) деб жавоб қилган эканлар.

Страбон машҳур «География» асарининг муаллифи. У Ўрта Осиё кадимги халқларининг урф-одатлари, шаҳарлари ва дарёлари хақида маълумотлар беради: “Олдинги замонларда бактрийлар ва сугдийларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари қўчманчиларнинг турмуш тарзидан қўп фарқ қилмаган, аммо бактрийларнинг анъанавий маданияти анча юқори бўлган; лекин улар хақидаги Онесикритнинг фикри мактовга сазовор эмас. Унинг сўзларига қўра, қарилик ва қасалликдан қаттиқ толиққан одамларни улар маҳсус бокканлар ва ўзларининг маҳаллий тилларида “гўрқовлар” деган итларга

тирик холда ташлаганлар. Бактрийлар пойтахти деворларидан ташкари жойлар тоза бўлган, лекин мамлакат ичкарисидаги худуднинг катта бир қисми одамлар суяклари билан тўлдирилган; Искандар бу урф-одатни йўқ қилди. Шунга ўхшаган хикояларни каспийлар хақида ҳам айтиб берадилар: улар 70 ёшдан ошган ўз ота-оналарини қамаб қўядилар ва оч қолдирадилар” [58].

Страбон юртимиз кадимги шаҳарлари хақида қуйидагиларни ёзади: “Айтишларича, Искандар Бактрия ва Сугдиёнада 8 та шаҳарга асос солган ва қўпларини вайрон қилган. Вайрон қилганлари жумласидан Бактриядаги Кариата (бу ерда Каллисфен қўлга тушиб қамолка олинган), Сугдиёнадаги Мароканда ва Кира – Яксарт дарёсидаги Кир томонидан қурилган охириги шаҳар; бу форс давлатининг чеккаси бўлган. Искандар Кирни иззат-хурмат қилган бўлса ҳам, бу шаҳар аҳолисини қўпдан-қўп қўзғолонлари сабабли уни вайрон қилишга буйруқ берган...”

[59]

“Сугдиёна ичидан оқётган дарёни Аристовулнинг айтишича, македонлар Политимет деб аташган. Орийлар еридан оқётган Арий дарёсига ўхшаб бу дарё ҳам мамлакат ерларини сугориб, дашт ва қўл ўлкаларига интилади ва қумлар ичида йўқолиб кетади”

[60]

Сиёсий тарих. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё худудларига ҳарбий юриши муносабати билан қўп мамлакатлар сиёсий ва этномаданий тарихида туб ўзгаришлар юз берди. Милоддан аввалги 329 йилда Искандар ўз қўшинлари билан Хиндикуш тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб Бактриянинг пойтахт шаҳри Бактра ва бошқа шаҳарларни осонгина эгаллайди. Бактрия ва Сугдиёнанинг ҳокими Бесс эса охириги Ахамоний Доро III ни ўлдириб, ўзини Артаксеркс номи билан “улуғ подшо” деб эълон қилади ва Искандарга қарши чиқа олмай, издошлари билан Сугдиёнага, унинг Наутака шаҳрига қочиб, қалъага яширинади. Курций Руфнинг хабар беришига қараганда Искандар қўшинлари Бактрадан чиқиб, Окс (Амударё) томон юриб, Термиздан гарбда, Чўчка Гузар кечуви орқали Бесс ортидан Наутакага йўл олади. Қачок Бесс билан Спитамен, Аримаз, Датафарн ва бошқалар бирга бўлиб, Искандарни мамлакат ичкарисига киритмаслик мақсадида Бессни оёқ-қўлларини қишанлаб Наутакада қолдирадилар, ўзлари эса Сугдиёна ичкарисига қириб, Искандар ҳатти-ҳаракатларини қўзғатадилар. Аммо, Искандар Бессни қўлга олсада, орқага қайтмади, аксинча ҳарбий юришни давом эттирди. Унинг асл ниятини тушуниб етган аслзода саркардалар Искандарни Бессдан подшо Доро III учун ўч олиш эмас, балки мамлакатни истило қилиш ниятида эканлигини пайқаб қоладилар.

Шундан сўнг Спитаменнинг мамлакатни ҳимоя қилиш ҳаракати бошланиб кетди. Спитамен ўз қўшинларини тўплаш ҳаракати билан юрган кезларда, Искандар Наутака ва Мароканда шаҳарларини осонгина эгаллайди ва Марокандада ўз ҳарбийларини бир қисмини қолдириб, Яксарт (Сирдарё) томон йўл олади. Уструшона тоғларида Искандар қўшинларига қарши маҳаллий аҳоли-мамакёнлар ҳужум қиладилар. Жангда Искандар яраланади, аммо қаттиқ жанглар Искандар ғалабаси билан якунланади. Тоғликлардан

22 минг киши халок бўлади. Искандар харбий юришлари Яксарт томон давом этиб, Яксарт якинидаги Кирополис шахри камал қилинади.

Шу вақт Яксарт ортидаги саклар дарё соҳилига тўпланиб, македонларга хужум қилмокчи бўладилар. Аммо, Искандар шошилинич дарёдан кечиб ўтиб, орада каттик жанглар бўлади, саклар чекинадилар. Сўнг Искандар орқасига қайтиб, Яксарт соҳилида харбий қалъа қуради ва унга Александрия Эсхата (четдаги Искандария) деб ном беради. Шу пайт Мароканда горнизонидан чопар келиб, Сугдиёнада македонларга қарши кўзғолон бошланиб кетгани, Мароканда эса Спитамен отрядлари томонидан камал қилингани хақида нохуш хабар келтиради. Кўзғолончиларни тор-мор қилтириш учун Искандар шошилинич Фарнух билан Қаран бошчилигида пиёда ва отлик аскарларни Марокандага жўнатади. Политимет бўйидаги шиддатли жангларда Спитамен юнонлар устидан ғалаба қозонади, икки мингдан ортиқ македонлар халок бўладилар. Искандар учун бу жанг қутилмаган мағлубият бўлиб, Искандар энди жангларга қатъийроқ тайёрланиш зарурлигини тушуниб етади. (Шу жойда Спитаменни тажрибали юнон сарқардаси Менедем билан бўлган жангдаги ғалабасини эсланг).

Искандар асосий қучлари билан Марокандага етиб келади. Аммо, Спитамен бу пайтда Қашқадарё қуёи хавзасида, Бухоро якинида эди. Ханузгача енгилиш нималигини билмаган Искандар қазаб ўтида, Аррианни ёзишича, Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказди. Милоддан аввалги 328 йилда Қуёи Зарафшонда бўлган жангларда Спитамен мағлубиятга учраб, тинимсиз жанглар ва сарсон-сарқардонликдан қарчаб, умидсизликка тушган унинг яқинлари Спитамен қалласини олиб Искандарга топширадилар.

Юнон тарихчилари ёзишига қараганда, бу урушлар туфайли Сугдиёна харобага айланади, қўпгина сугдийлар Хисор тоғ тизмаларига жойлашган қалъаларга яширинадилар. 327 йилда Искандар Оксиярд эгаллаб турган “Сугд қалъа”сини қўлга қиритиб, Оксиярдининг гўзал қизи Рухшанакка (Раксона) уйланади. Сугдиёна ва Бактрия оралигидаги тоғларда жойлашган “Хориен қалъаси”да маҳаллий ҳокимлардан Хориен ўз оиласи ва яқинлари билан яшар эди. Искандар қўшинлари Хориен қалъасини ҳам осонгина эгаллайди. Таъқидлаш жоизки, аслзода Хориен ва Оксиярдлар ўз тинчлигини ўйлаб Спитамен қаби она-юрт химояси учун қайғурмадилар. Шу муносабат билан шарқшунос олим В.В.Григорьев ватанпарвар сугдийларга ва уларнинг сардори Спитаменга юксак баҳо бериб шундай дейди: “Агар Доро III Искандардан ўз подшолигини химоя қила олмаган бўлса, Бесс разил номард чиққан бўлса ҳамки, аммо бу ерда, Туронда, шундай дов юраклар топилдики, улар чет элликларга бўйсундиш нималигини обдан тушуниб, уларга итоат этмадилар, шундай қўллар топилдики, улар қақирилмаган беғоналарга қарши халқ қасосини намойён этдилар”.

Искандар Бактрия, Сугдиёна ва Уструшонанинг бир кисмини истило этгач, Хиндистонга йўл олади, Ўрта Осиёнинг Хоразм, Фаргона, Чоч ва саклар юрти мустакил бўлиб қолади. Лекин Бактрия, Сугдиёна, Маргиёна ва Парфия вилоятлари салавкилар давлатига қўшилиб, ҳеч вақт ўтмай милоддан аввалги III аср ўрталаридан Бактрия, Сугдиёна ва Маргиёна таркибида Юнон-Бактрия давлати ташкил топади. Хуллас, Искандар Шарк халқларини ахамонийлар зулмидан озод қилиб, уларнинг устига юнон зулмини ўрнатди. Подшолар, ҳокиму-тўралар алмашиб, сиёсат ўзгарди, аммо Ўрта Осиёнинг кадимги халқлари мустакил бўлмади. Бу зулмдан қутулиш учун минтақа халқларига жуда қўп вақтлар ва озодлик учун курашлар қилишга, қўплаб қон тўкишга тўғри келди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, македониялик Искандар ўз даврининг тадбиркор, ўз халқининг уддабирон фарзанди эди. Ўша замоннинг сиёсий жараёнлари шундай подшони, шохлар шохини талаб этди. У ташкил этган урушлар ва ундан кейин юз берган қиргинликлар ҳам халқ бошига қўплаб азоб ва ўлим келтирди. Шу билан бирга, Искандарнинг ҳарбий юришлари Гарб ва Шарк ўртасидаги савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Бу жараёнларнинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, қулолчилик ва тасвирий санъатда, янги алифбо ва ёзувларнинг тарқалишида, тангашунослик ва диний эътиқодларда қўриш мумкин. Юнонлар Кадимги Шаркнинг қўплаб маданий-хўжалик ютуқларини қабул қиладилар ва ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий қиладилар.

Искандар Хиндистонда ўз максадига эриша олмади, у ўз орзулари билан яккаланиб қолди. Искандарнинг қилибона ҳарбий юришлари, унинг улкан ютуқлари қанчалар юксак бўлмасин, у узок ўлка халқлари тасаввурида улуг подшо бўлиб қолмасин, улар, айниқса унинг ҳарбийлари қалбидаги ватан севгиси олдида ҳеч нарса бўлмай қолди, унинг жангавор аскарлари олдинга бир қадам ҳам босишни хохламай қўйдилар. Улар ортга қайтишни истаб қолдилар. Искандарнинг ҳарбий саркардалари “агар подшо аскарлари жангга рози бўлмаса, уларни ҳатто қириб ташлаб, Ганг дарёсига янги отаси-худо Амон билан биргаликда юриши мумкин», деб ўйлайдилар.

Бирок, ҳушёр ва доно Искандар шарқий юришларни тўхтатилишини эълон қилиб, яна бир юксак галабани қўлга киритади, яъни оддий аскарлар меҳрини қозонади. Милоддан аввалги 325 йилда македонлар қемаларда Хинд дарёси орқали океанга етиб борадилар. Ҳарбийлар иккига бўлиниб, Неарх бошчилигидаги қисм қемаларда Форс қўлтиғига қараб сузадилар. Искандар ва унинг қисми эса сахролар орқали Эронга йўл оладилар. Милоддан аввалги 324 йилда улар (ҳар икки қисм) сахро ва сув азобини тотишиб, Эроннинг Суза шаҳрида учрашадилар. Шундай қилиб, Македония, Кичик Осиё, Миср,

Сирдарё ва Хиндистонгача чўзилган кенгликларда йирик давлатга асос солинади. Бу давлатнинг пойтахти сифатида Бобил шаҳри эълон қилинади. Аммо унинг асосчиси буюк Искандар ўлимидан сўнг бу давлат қисмларга бўлиниб, парчаланади. Жаҳон тарихида янги жараёнлар бошланади.

[1] Геродот. “Тарих”, III том, 117.

[2] Пьянков И.В. Хорасмии Гекатея Мимлетского. ВДИ, № 2, 1972, стр. 6.

[3] Сулаймонова Ф. Шарк ва Гарб. Тошкент-1997. 48 бет.

[4] Геродот. “Тарих” , том 1, 201, 204-215.

[5] Ўша асар, том 1,4; том II, 4.

[6] Ўша асар, том II, 109, 177; том IV, 180.

[7] Сагдуллаев А. Кадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаълари. Тошкент-1996.34 бет.

[8] Геродот. «Тарих», том III, 117.

[9] Геродот. “Тарих”, том I, 153.

[10] Ўша асар, том III, 92.

[11] Ўша асар, том III, 93.

[12] Ўша асар, том VII, 64.

[13] Ўша асар, том VII, 66.

[14] Геродот. “Тарих”, том VII, 86.

[15] Ўша асар, том I, 201.

[16] Ўша асар, том I, 202.

[17] Ўша асар, том I, 215.

[18] Геродот, “Тарих”, том I, 216.

[19] Геродот. “Тарих”, том I, 205-207.

[20] Ўша асар, том I, 208-209.

[21] Ўша асар, том I, 210.

[22] Геродот, “Тарих”, том 1, 211.

[23] Ўша асар, том 1, 212.

[24] Ўша асар, том 1, 213.

[25] Ўша асар, том 1, 214.

[26] Ўша асар, том 1, 214.

[27] Арриан. Искандар юришлари. III – китоб, 27, 9.

[28] Ўша асар, III - китоб, 27, 10.

[29] Ўша асар, III – китоб, 30, 6.

[30] Ўша асар, III – китоб, 30, 7.

[31] Ўша асар, III - китоб, 30, 10.

[32] Ўша асар, III – китоб, 30, 11.

[33] Ўша асар, IV – китоб, 5, 2.

[34] Ўша асар, IV – китоб, 5, 3.

[35] Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 5, 4.

[36] Ўша асар, IV китоб, 5, 5.

[37] Ўша асар, IV китоб, 5, 6.

[38] Ўша асар, IV китоб, 5, 8.

[39] Ўша асар, IV китоб, 6, 3.

[40] Ўша асар, IV китоб, 6, 5.

[41] Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 7, 1; 15, 4, 5, 7.

[42] Ўша асар, IV китоб, 16. 1, 2.

[43] Ўша асар, IV китоб, 16, 4.

[44] Ўша асар, IV китоб, 17. 1,2.

[45] Ўша асар, IV китоб, 17, 4.

[46] Арриан. Искандар Юришлари. IV китоб, 17. 5, 6, 7.

[47] Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, IV боб, 26, 27.

[48] Ўша асар, VII китоб, V боб, 1.

[49] Ўша асар, VII китоб, V боб , 13.

[50] Ўша асар, VII китоб, VII боб, 6,17.

[51] Ўша асар, VII китоб, VII боб, 1, 2.

[52] Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, VII боб, 5, 6.

[53] Ўша асар, VII китоб, VII боб, 30, 31, 32, 33.

[54] Ўша асар, VII китоб, VII боб, 34, 35,36.

[55] Ўша асар, VII китоб, VII боб, 39.

[56] Ўша асар, VII китоб, X боб, 1.

[57] Ўша асар, VII китоб, X боб, 4, 5.

[58] Страбон. География. XI китоб, XI боб, 3.

[59] Ўша асар, XI китоб, XI боб, 4.

[60] Ўша асар, XI китоб, XI боб, 5.